

Jiří Buriánek
Eva Richter (ed.)

**Život
v průsečíku
rizik**

Život v průsečíku rizik

Jiří Buriánek, Eva Richter (ed.)

Recenzovali:

prof. PhDr. Aleš Sekot, CSc.

doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

Kniha vznikla s podporou projektu Q 19 v rámci programu Univerzity Karlovy PROGRES.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2020

Redakce Kristýna Boháčová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2020

© Jiří Buriánek, Eva Richter, Kristýna Bašná, Kateřina Boušková, Jitka Buriánková, Radka Hanzlová, Věra Hrazdírová, Vratislav Chvátal, Eva Šeflová, Kateřina Turková, Marek Waic, 2020

ISBN 978-80-246-4644-2

ISBN 978-80-246-4676-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Předmluva	7
Sociologie a zkoumání rizika: sociální konstrukce a institucionalizace rizika	9
Vývojové etapy evropského terorismu	35
Evropský terorismus 21. století a boj proti němu	60
Korupce jako riziko pro jednotlivce i stát	86
Kriminalita, její vnímání a důsledky pro chování lidí	109
Rizika nezdravého způsobu života a důvody jejich reprodukce	128
Rizika při sportu a tělesné výchově očima studentů Univerzity Karlovy	143
(Ne)dobrovolně podstupované riziko: Případová studie zaměřená na komunikaci českých profesionálních sportovkyň na sociálních sítích a reakce „fanoušků“	163
Edgework: aktivní práce s rizikem	186
Summary: Life at the intersection of risks	201

Předmluva

Jiří Buriánek

Zejména u dílek typu kolektivní monografie bývá dobrým zvykem uvádět je předmluvou, v tomto případě se to však nejví jako příliš potřebné. Funkci přiměřeně širokého, informovaného a přehledného úvodu zde totiž plní vstupní kapitola věnovaná teorii rizik, která je zároveň svorníkem celé publikace. Následující kapitoly se pak mohou vydat různými, povýtce aktuálními směry, a právě takové exkurze či výběžky mohou uspokojit část čtenářstva zajímající se spíše o specifická témata, aniž by si kniha musela činit nárok na úplnost nebo komplexnost pohledu. I takto zaměřenému čtenáři ovšem můžeme doporučit, aby si dal tu práci přečíst i zmíněný teoretický úvod, neboť zde nastíněná východiska probleskují následujícími kapitolami a definují základní filozofickou, sociologickou nebo historickou linii výkladu.

Ostatní kapitoly se již věnují relativně specializovaným námětům jak v některých tradičních tematických okruzích (bezpečnostní rizika, rizika spojená se životním stylem), tak také v některých dalších, zatím sotva se formujících (rizika spojená se sportem, s mediální prezentací). V tomto ohledu můžeme naznačit základní směřování od rizik systémové povahy k těm, která se intenzivněji dotýkají problematiky individuální volby aktérů. I v tomto ohledu práce sleduje z větší části sociologickou perspektivu, která se odráží i v použité metodologii, protože nezřídka odkazuje k prováděným empirickým výzkumům postojů i chování lidí. Přinejmenším v některých kapitolách tak lze objevit řadu poměrně aktuálních údajů a sledovat i zpracované způsoby analýzy dat.

Autoři neusilují o objektivistický pohled na rizika jako nějakou vnější danost, ale snaží se – samozřejmě v různé míře – o reflexivnější přístup, který respektuje okolnost, že rizika (si) definuje společnost, a ona je předkládá aktérům jako podnět k rozvažování i k rozhodování. Lidské

společensví tedy rizika konstruuje a produkuje, přitom současně pracuje na jejich snižování nebo eliminaci. V mnoha ohledech tak jde o nekončící proces, který byl dán do vínku druhu *homo sapiens* jakožto novému typu experta na riziko. Ten se pak musí vypořádat s tím, že na rozdíl od zvířete si rizika sám konstituuje. Někdy dokonce ke svému potěšení a k zábavě.

Kniha z toho důvodu nenabízí rady či recepty na vyhýbání se rizikům, nýbrž by ráda podnítila hlavně komplexnější a kritické uvažování o situaci člověka v moderní společnosti. Právě z tohoto důvodu zřejmě nevyžaduje připojení nějakého návodu, jak ji číst. Snaží se zkrátka vyjít vstříc širokému okruhu zájemců, kteří si jistě dokáží sami vybrat. I knihu o rizicích může potkat riziko, že ji čtenář předčasně odloží, což by sice nebyl žádný malér, cílem autorů však přirozeně bylo takové riziko maximálně snížit.

Kapitola 1

Sociologie a zkoumání rizika: sociální konstrukce a institucionalizace rizika

Eva Richter

Úvod

Riziko je moderní pojem pro moderní společnost. Koncept, který tento pojem označuje, je bytostně spjat s organizací a povahou moderní společnosti. Protože je založen na myšlence nejistého vývoje událostí, na mnohočetnosti možností vývoje budoucnosti a na nepředvídatelnosti takového vývoje, může vzniknout až tehdy, přestaneme-li věřit v osud. Osud, na rozdíl od rizika, předpokládá určenou, a tedy jistou (byť neznámou) budoucnost, jejíž uskutečnění nemůžeme nikterak ovlivnit. Připustíme-li ale myšlenku, že naše budoucnost není zcela předurčena, ale že je určována v každém jednotlivém okamžiku a v každém našem rozhodnutí, tedy že je závislá na našem jednání v přítomnosti, potřebujeme pojem, který tento druh nejistoty a podmíněnosti na přítomnosti vystihne. Tímto pojmem se stalo riziko, které v sobě pojí nejen možnost ztráty, ale i její částečnou podmíněnost našim rozhodnutím, tedy možnost, že svého rozhodnutí budeme litovat (Luhmann 2005).

Změna povahy vnímání (negativních) událostí a jejich (ne)vyhnutelnosti v životě člověka a společnosti je integrální součástí přerodu tradičních západních společností ve společnosti moderní. Takové vnímání událostí není historicky ani kulturně univerzální (Alaszewski 2015). Moderní společnost je označována jako riziková mimo jiné proto, že vytváří nová, dříve neexistující ohrožení, která jsou důsledkem jejího fungování a paradoxně i úspěchu (např. chemické zamoření životního prostředí, změna klimatu aj.; Beck 2004). Moderní věda navíc umožňuje poznávat ohrožení, která byla dříve nepoznatelná, a rovněž umožňuje spočítat pravděpodobnost uskutečnění těchto hrozeb a rozsah jejich

případných negativních dopadů, tedy škod. Právě tato kalkulovaná pravděpodobnost stojí v samém jádru konceptu rizika.

Život v moderní společnosti je nerozlučně provázen prožitkem nejistoty (Zinn 2006). Není osudu ani předurčenosti, která by nás tohoto prožitku zbavila. Jsou ale strategie, které tento prožitek tlumí a nejistotu redukuje; jednou z nich je právě riziko jako pojem a myšlenka, jako forma vědění, která se stává součástí běžné každodennosti většiny obyvatel zejména západních společností. Žijeme v průsečíku rizik. Velkou řadu našich osobních i společenských rozhodnutí činíme po důkladném zvážení možných rizik (od výběru partnera po globální diplomacii). Při tom jsme, poněkud paradoxně, na jedné straně nabádání k opatrnosti, střídmosti, vyhýbání se případnému ohrožení obecně a na druhé straně jsme často podněcováni k tomu, abychom podstoupili osobní riziko za cenu zisku, osobnostního růstu či kariérního postupu. Riziko tak není konotováno pouze negativně a postupně se stává i vítanou či dokonce oslavovanou součástí života (Zinn 2015, 2016b, 2019).

Přestože riziko hraje v moderních společnostech zcela zjevně stěžejní roli, sociologie se o něj analyticky i teoreticky začala zajímat poměrně pozdě, a to především v 80. a 90. letech 20. století (Kemshall 2014). Jeho zkoumání bylo totiž dlouho doménou zejména přírodních věd a posléze (sociální) psychologie a ekonomie. Zhruba do 90. let tak přetrvával přístup zaměřený analyticky na kalkulaci rizika, která byla často považována za objektivní reprezentaci existujícího ohrožení. Pokud se vědci zabývali sociálním rozměrem rizika, vycházeli z předpokladu racionálního aktéra (Kemshall 2014; Lim 2011) – tedy z předpokladu, že s dostatkem informací maximalizují jedinci svůj užitek a vyhýbají se ztrátě. Z hlediska tohoto předpokladu jsou pak jedinci iracionální, pokud se například více obávají nepravděpodobných ohrožení, zatímco denně dobrovolně a zcela bez obav riskují (např. kouří, špatně se stravují apod.). Tento rozdíl mezi rizikem kalkulovaným vědci a vnímaným laiky (*expert-lay gap*) značně potrápil řadu expertů, ale zároveň poskytl sociálním vědcům příležitost se zapojit do debaty. Obě klíčové sociologické teorie rizika v moderní společnosti, totiž kulturní teorie Mary Douglasové a teorie rizikové společnosti Ulricha Becka, se rovněž pokusily vysvětlit rozdíl ve vnímání rizika. Vlivem těchto i dalších sociologických příspěvků je riziko postupně pojímáno jako sociálně konstruované, tedy jako jev sociální – a to buď zcela, nebo alespoň zčásti.

Právě idea sociální konstrukce rizika může být pojímána jako svébytný a zásadní příspěvek sociologie ke zkoumání rizika. Přírodní vědy i psychometrické paradigma (Slovic 1987, 2000; Slovic et al. 1982), které

zkoumá individuální vnímání rizika (*risk perception*), vycházely z předpokladu, že ohrožení, jež je předmětem vědecké kalkulace, je skutečné. Předpokládaly, že kalkulace jsou objektivním měřením rizika jakožto objektivně existujícího ohrožení. Vnímání rizika jedinci, které se v mnohých případech tolik lišilo od rizika měřeného vědci a zvaného objektivním, je z tohoto pohledu subjektivní a podléhá zkreslení. Hlavním přínosem sociologie by v této linii argumentace bylo vysvětlení, jak k takovému subjektivnímu zkreslení dochází (a případně jak ho lze napravit). To by ovšem sociální realita nesměla být tak složitá. Sociologické úvahy proto směřovaly spíše k otázkám, zda vůbec můžeme hovořit o jakémkoliv objektivní reprezentaci ohrožení, jestliže je vědecké měření sociální a kulturně podmíněnou lidskou aktivitou (Horlick-Jones 1998).

Problém rizika však z pohledu sociologie není problém skutečnosti či neskutečnosti existence ohrožení (tedy ontologie rizika), ale především problém vědění. Sociologie se zaměřuje zejména na procesy sociální produkce vědění o riziku a sociální konstrukce rizika jako objektivní sociální reality, která je nezávislá na jedincích, je však jedinci v jejich chování a interakcích stále vytvářena a přetvářena (Berger a Luckmann 2001). Ucelenější sociologické teoretické přístupy k riziku, tedy kulturní teorie (Douglas 1984, 1992; Douglas a Fardon 2013; Douglas a Wildavsky 1983), teorie rizikové společnosti a reflexivní modernizace (Beck 2000, 2004), teorie systémů (Luhmann 2005), přístup governmentality (Ewald 1991; Lim 2011; O'Malley 2008) i přístup edgework (Lyng 1990, 2005, 2008) pojednávají o určitých aspektech rizika v moderních společnostech – o jeho provázanosti se společenskými hodnotami, sociální strukturou, věděním, racionalitou, mocí a sociální kontrolou i emocemi (Zinn 2008). Z pohledu procesu sociální konstrukce se všechny tyto přístupy věnují určitým aspektům či výsekům procesu, který zde bude blíže představen.

V tomto textu tedy usilujeme o prohloubení aplikace sociálně-konstruktivistického přístupu na případ rizika. Klíčový argument se zakládá na tom, že riziko je formou vědění, specifickou pro moderní, zejména pak západní společnosti. Tato forma vědění se zároveň stává epistemickým nástrojem, tedy nástrojem poznání – kategorie rizika nám umožňují třídit nové jevy, dávat je do souvislostí a činit z neznámého poznatelné či rovnou známé. Jako forma vědění je riziko nerozlučně spjato s řadou sociálních institucí, tedy s ustálenými způsoby jednání, se soubory normativních očekávání (vzorů chování), rolí a sociální kontroly. Sociální instituce ve společnosti plní zásadní funkce reprodukce a udržení sociálního řádu (Petrušek 1996).

Každá sociální instituce přináší v nejobecnější rovině redukci nejistoty. Vytváří totiž předvídatelné vzory chování v sociální interakci, a snižuje tak pravděpodobnost většiny možných reakcí ve prospěch pravděpodobnosti několika vybraných vzorců chování, které se ustálily v procesu habitualizace (tedy se staly zvykovými) a postupně se proměnily v bezrozporné modely chování, jejichž alternativy nejsou většinou ani zvažovány. Instituce váží systémy vědění, které vysvětlují a legitimizují vzory chování, tj. poskytují jim všeobecnou platnost. Koncept rizika je nedílnou součástí řady klíčových systémů vědění legitimizujících sociální instituce. Vycházejíce z Bergerova a Luckmannova přístupu sociální konstrukce reality (Berger a Luckmann 2001) proto můžeme hovořit o sociální konstrukci reality rizika a přistupovat k riziku především optikou sociologie vědění.

Následující text nejprve stručně shrne dosud nejčastěji citované sociologické přístupy k riziku. Rozsáhlejší a podrobnější podobu shrnutí lze nalézt v jiných zdrojích (např. Kyselá 2013; Zinn 2008). Naším cílem zde však je především seznámit s těmito přístupy čtenáře, kteří je neznají, a zároveň podtrhnout momenty související s prohloubením sociálně-konstruktivistického přístupu k riziku. Všechny čtyři níže představené myšlenkové proudy totiž zachycují určité aspekty komplexního procesu sociální konstrukce reality rizika. Proto tento text nepředkládá zcela nový přístup, ale spíše nachází určité propojení již existujících pojetí a prohlubuje jejich sociálně-konstruktivistická východiska.

Sociologie rizika a nejistoty

V přírodních vědách, pojišťovnictví i v oblasti profesionálního odhadování rizika (*risk assessment*) je riziko většinou definováno jako kalkulace pravděpodobnosti výskytu určité ztráty či negativních dopadů a jejich pravděpodobného rozsahu (Zinn 2008). Tento výpočet je obvykle považován za objektivní reprezentaci skutečnosti, podobně jako výpočet rychlosti padajícího předmětu. Ve vědeckém diskurzu o riziku nebyl poměrně dlouho prostor pro jinou definici či odlišné pojetí. Zkoumání, jak ohrožení a rizika vnímají běžní obyvatelé moderních společností, se i proto stalo spíše psychologickou doménou a oblast ovládlo takzvané psychometrické paradigma (Fischhoff et al. 1978; Slovic 1987, 2000). To se z počátku snažilo především vysvětlit, proč velká část veřejnosti nepřijímá vědecky podložené kalkulace rizika či podle nich nemění své chování tak, aby bylo v souladu s jejich zájmy. Jinými slovy, proč se veřejnost

nechová racionálně. Psychometrické paradigma používá k měření vnímaného rizika dotazníkové škály a přináší řadu cenných poznatků o individuální percepci ohrožení.

Zásadním se stal například poznatek, že lidé neposuzují možné ohrožení jen na základě jeho pravděpodobnosti či rozsahu možné škody, jako to dělají vědci při kalkulacích (ne však při expertním odhadu bez kalkulací; viz Kahneman 2012). Laici posuzují riziko i na základě jiných jeho aspektů, například zda ho podstupují dobrovolně, či nikoliv, zda jim je ohrožení známé, zda možné škody vyvolávají zásadní obavy či děs (Bickerstaff 2004; Renn 2004; Wilkinson 2006). Například řízení auta vnímá většina lidí jako menší riziko než výbuch jaderné elektrárny, přestože z hlediska kalkulace představuje řízení auta riziko mnohem vyšší. Jízda autem je ale všední součástí našeho života, rozumíme jí, máme ji zdánlivě více pod kontrolou a riziko podstupujeme většinou zcela dobrovolně. Psychometrickému paradigmatu se tak do značné míry podařilo vysvětlit rozdíly v individuální percepci jednotlivých ohrožení na základě odlišného vnímání jejich jednotlivých charakteristik (Sjöberg et al. 2004). Pravděpodobnost a rozsah škody jsou pro laiky jen dvěma z mnoha vlastností potenciálních ohrožení. Kromě poznatků spojujících individuální vnímání rizika s některými sociodemografickými vlastnostmi jedinců¹ však psychometrické paradigma nepřineslo zásadnější vhled do procesů, které k určitému vnímání rizika a jeho vlastností vedou či přispívají, neboť tyto procesy se odehrávají na nadindividuální, tj. společenské rovině.

V roce 1992 vydala britská Královská společnost (Royal Society) zprávu, která komplexně pojednávala o riziku. Její součástí byly nově i dvě kapitoly, které se zaměřily na jeho sociální rozměr – jeho vnímání a správu či zvládání (*management*). Právě ony vyvolaly jistou kontroverzi, jež vedla k tomu, že představitelé Královské společnosti cítili potřebu se distancovat od závěrů a přístupů těchto kapitol a připsat je pouze a jen jejich autorům (Horlick-Jones 1998). Přestože obě kapitoly stále vycházely z vymezení rizika obvyklého pro přírodní vědy, přijetím teze, že je riziko zároveň jistým způsobem společensky přetvářeno, byly zdánlivě v ostré opozici k realistickému přístupu přírodních věd. Z pohledu mnohých přírodovědců zpochybňovaly obě kapitoly objektivní existenci ohrožení. Z pozic realismu existuje riziko nezávisle na pozorovateli, tj.

1 Například tzv. efekt bílého muže, tj. pozitivní souvislost vnímaného ohrožení s mírou znevýhodnění ve společnosti, kdy bílí muži jako společensky nejméně znevýhodněná a ohrožená skupina vnímají většinu rizik jako méně ohrožující než ostatní skupiny (Finucane et al. 2000).

na tom, zda je, či není rozpoznáno, měřeno či považováno za nebezpečí. Je tedy nezávislé na společnosti a kultuře (Bickerstaff 2004).

Postoj k přístupům, jež připouštějí být jen zlomek sociálně-konstruktivistického pohledu na riziko, byl tedy zpočátku, jak je patrné, velmi odmítavý. Protože si ale laická veřejnost zjevně nedělá starosti s trápením, jež svou domnělou iracionalitou a odlišným vnímáním rizika způsobuje odborníkům na rizika, cítili experti stále větší potřebu přizvat do diskuse i sociální vědce, kteří by jim s přesvědčováním veřejnosti pomohli. Byl to převážně tento úkol, s nímž měli sociální vědci pomoci (Wendling 2012). Řešení vyústilo v selekci těch sociologických přístupů, které nezpochybňovaly základní filozofická východiska dominantního analytického přístupu k riziku (Horlick-Jones 1998).

Jak vidno, sociologie neměla a nemá v analýze rizika jednoduchou úlohu a tento výzkumný problém si teprve osvojuje jeho postupnou redefinicí na sociální, nikoliv přírodní jev. Sociální aspekt má totiž i riziko definované jako kalkulace pravděpodobnosti a rozsah ztráty, a to jednoduše proto, že abychom mohli určit nějakou ztrátu, musíme ohroženému objektu připsat sociálně sdílenou hodnotu (Brown 2014; Heyman et al. 2013; Russell a Babrow 2011). Společnost tak může vnímat jako ohrožení například zánik kubistických památek, neboť je považuje za hodnotné, ale v případě reálněsocialistických staveb takové ohrožení nevnímá, neboť není ohroženo nic, čemu by přikládala hodnotu. Ohrožena může být nejen věc, která je považována za hodnotnou, ale i věc, která reprezentuje abstraktní hodnotu, či abstraktní hodnota sama. Například manželství homosexuálních párů představuje pro řadu lidí ohrožení „tradiční rodiny“ jakožto hodnoty, kterou tito lidé v určité podobě zastávají.

Pro účely zkoumání rizika je proto přínosnější rozšířit výchozí definici mimo doménu kalkulace pravděpodobností. Riziko je proto v poslední době obvykle definováno jako nejistota a vážnost dopadů nějaké činnosti či události, a sice dopadů na to, čemu lidé přikládají hodnotu (Aven a Renn 2009, 3). Přestože existuje celá řada definic rizika, většina z nich vychází z propojení nejistoty a hodnoty (často implicitně obsažené v pojmech „negativních důsledků“ či „ztráty“; viz Aven a Renn 2009). Pravděpodobnost je totiž kvantifikovanou redukcí nejistoty, která je sama o sobě širším pojmem i výzkumným problémem. Sociologie se tedy neomezuje úzkou definicí pouze na část zkoumané reality.

Nahlédneme-li do historie zkoumání rizika, jak je obvykle pojednána (např. Zinn 2008), mezi jeden z prvních sociologických přístupů patří kulturní teorie antropoložky Mary Douglasové a Aarona Wildavskyho

(Douglas 1992; Douglas a Wildavsky 1983; Wildavsky a Dake 1990). V 60. letech 20. století představila Douglasová ve své knize *Čistota a nebezpečí* (Douglas 1984) základy kulturní teorie, která reagovala na tehdejší vzestup environmentálních hnutí ve Spojených státech. Teorie vychází ze strukturalistické tradice, a vysvětlení rozdílů ve vnímání rizik je proto založeno na uspořádání a organizaci sociálních vztahů. Douglasová s Wildavským (1983) tvrdí, že odlišné vnímání rizika různými sociálními skupinami (skupin v širším slova smyslu jako segmentů společnosti vykazujících společné klíčové znaky) je dáno především jejich odlišnou strukturální orientací na uspořádání (hierarchii) společnosti, pozicí v tomto uspořádání (*grid*) a vzájemnou provázaností čili integrací (*group*). Podle těchto kritérií autoři rozlišují zhruba čtyři typy kulturních a hodnotových orientací (počet i povaha typů se v různých dílech autorů liší). Například environmentalisté jsou většinou sociálně ukotveni ve skupinách, které jsou orientovány na vnitřní integraci a komunitu (*high group*), ale odmítají strukturální a hierarchické rozdělení společnosti (*low grid*). Autoři je označují ideálně-typicky jako egalitáře. Na druhé straně úředníci a političtí činitelé jsou většinou příslušníky elit či středních tříd a jejich orientace je rovněž integrativní (*high group*), ale na rozdíl od egalitářů také velmi strukturální (*high grid*). Autoři je v ideálním typu označují za hierarchisty. Ideální typ individualistů je komplementárně k tomu sociální segment s nízkou orientací na integraci i strukturu, a ideální typ fatalistů zase segment s nízkou orientací na integraci a vysokou orientací na hierarchii (zde je typická „odevzdanost osudu“ nebo lépe řečeno vnějším silám, nad nimiž nemá osamostatný jedinec kontrolu a moc).

Tato odlišná sociální a strukturální ukotvení mají za následek odlišné hodnotové orientace sociálních skupin či segmentů společnosti, a to i na té nejobecnější normativní úrovni, tedy z hlediska představ o tom, jak by společnost měla vypadat a fungovat. Protože se díky tomu liší objekty, kterým dané segmenty přisuzují hodnotu, liší se také, co považují za ohrožení. Přirozeně se segmenty společnosti obávají především ohrožení stávajícího či naopak žádoucího sociálního, morálního, politického či náboženského řádu. Lidé blízcí se ideálnímu typu egalitářů tak budou citlivěji reagovat na ohrožení komunity a rovnosti, tedy například environmentální problémy a ohrožení plynoucí ze sociálních nerovností. Na druhé straně lidé blízko ideálnímu typu hierarchistů budou jako rizikovější posuzovat ohrožení sociálního řádu a struktury, kupříkladu kriminální činnost a chování definované jako deviantní (Douglas a Wildavsky 1983; Rippl 2002). Individualisté by za největší hrozbu pro sebe

i společnost (čili svou představu ideální společnosti) považovali ohrožení individuální svobody či volného trhu. Jelikož se ovšem jedná ve všech případech o ideální typy, tedy analytické kategorie, reálné sociální skupiny i jednotlivci mohou být orientováni například částečně individualisticky i hierarchicky apod. Uvedená typologie byla mimochodem rovněž převedena na položky dotazníku a je dnes nezřídka aplikována na individuální percepci rizika, přestože kulturní teorie je metodologicky zaměřena na sociální strukturu, nikoliv na jednotlivce (Douglas 1992; Sjöberg 2002; Tansey a O’Riordan 1999).

Kulturní teorie se tedy snaží vysvětlit, proč existují mezi různými částmi společnosti rozdíly – a dokonce konflikty – v důležitosti a povaze ohrožení. Tvrdí, že jsou podmíněny odlišnou strukturální pozicí a hodnotovou orientací daných částí společnosti. Konflikty vznikají především kvůli různým významům, které kulturně odlišné segmenty přisuzují vztahům, objektům i jevům v každodenní interakci (Dake 1992). Zjednodušeně řečeno je identifikace ohrožení, jimiž bychom se jako společnost měli zabývat, podmíněna hodnotově, což vyplývá z definice rizika jako spojení nejistoty a možné ztráty objektu, jemuž lidé přisuzují hodnotu. Kulturní teorie nezpochybňuje skutečnost těchto ohrožení, pouze upozorňuje na mechanismus sociální identifikace těchto ohrožení jako rizik a vyhodnocení jejich závažnosti.

Na konci 80. let byl publikován zřejmě nejznámější sociologický příspěvek do debaty o riziku, *Riziková společnost* Ulricha Becka (Beck 2004), který ovlivnil nejen sociologii nejistoty a rizika, ale i sociologii jako takovou. Přestože Beckův příspěvek v zásadě není ucelenou teorií a bývá kritizován pro nedostatečné podložení empirickými daty (Tierney 1999; Wilkinson 2001), nenávratně propojil pojem rizika s povahou moderních společností. Modernita produkuje nová ohrožení, která se stávají předmětem vědeckého bádání, na něž jsme při identifikaci a zvládnání rizik zároveň odkázáni. Vědecká racionalita ovšem představuje jen jednu z možných racionalit, pomocí nichž můžeme k ohrožení přistupovat. Identifikace a především interpretace ohrožení se tak stává arénou pro střety různých racionalit (Beck 2004; Kyselá 2013). Vědecká racionalita v těchto střetech velmi často ztrácí legitimitu právě proto, že k produkci moderních rizik obvykle rovněž přispívá.

Beckova teze rizikové společnosti je zásadním příspěvkem právě proto, že se zaměřuje na vědění a správně upozorňuje na skutečnost, že veškeré lidské vědění má sociální povahu, nevyjímaje vědu, navzdory její snaze o objektivní reprezentaci skutečnosti. Přestože má moderní věda v západních společnostech z hlediska obecně přijímaného vědění zřejmě

největší legitimitu, není jediným systémem vědění a poznání a její legitimita je v mnoha případech zpochybňována. Z pohledu sociologie rizika jakožto sociologie vědění jde o naprosto zásadní moment. Tento ovšem zároveň budí jisté kontroverze, neboť ho řada vědců může považovat buď za zpochybnění legitimacy odborného vědění, anebo za zpochybnění kalkulace rizika jako objektivního měření skutečného ohrožení, jak jsme ostatně viděli už na příkladu zprávy britské Královské společnosti. Podstatné ovšem není, zda je ohrožení skutečné, ale jakým způsobem se konstruuje vědění o něm samém, tedy jak je ohrožení zkoumáno, interpretováno a jaký (vědecký) narativ a diskurz se kolem něho vytváří. S velkou pravděpodobností totiž bude těchto narativů, diskurzů a s nimi spojených racionalit více, což může vést ke konfliktům i rozporům mezi různými skupinami (např. mezi státní správou, vědci, aktivisty, veřejností atd.). Racionality považované za nedostatečně vědecké, tedy i laické racionality, nelze přitom na tomto základě podle Becka odmítnout jako iracionální, neboť v kontextu svých nositelů mohou být zcela racionální. V tomto smyslu lze využít i kritickou perspektivu sociologie vědy a technologie, která zkoumá vzájemné vztahy a podmíněnosti vědy, společnosti a přírody (Jasanoff 2004; Latour 1993).

I Niklas Luhmann postavil stejně jako Beck riziko do centra teorie společnosti. Luhmannova systémová teorie pracuje s rizikem jako integrální součástí společnosti a produktem fungování systémů a subsystémů v komplexním prostředí (nejen v přírodním prostředí). S rostoucí komplexitou (složitostí a vzájemnou provázaností) společenského systému roste i jeho diferenciací, tedy rozdělování na různé subsystémy. Ty většinou plní specifickou funkci či soubor funkcí z hlediska fungování sociálního systému jako celku. Mluvíme tak například o subsystému vědy, ekonomiky, politiky a jiných. Jednotlivé subsystémy jsou částečně uzavřené a ostatní subsystémy tvoří jejich prostředí. Vzájemně spolu nicméně komunikují a právě jejich komunikace stojí v centru pozornosti, hovoří-li Luhmann o riziku. Riziko je v jeho koncepci „komunikovaným rozhodnutím“ (Luhmann 2005). Systémy svou existencí redukuje kontingenci prostředí (zjednodušeně řečeno počet možností akcí i vývoje událostí), neboť jejich fungování je spojeno s rozhodováním. V situaci, kdy je budoucí vývoj událostí nejistý, se s každým rozhodnutím pojí riziko. Rozhodující se subsystémy toto riziko podstupují a následně jej komunikují v kódu, který je pro ně specifický. Ekonomika tak vyjadřuje riziko kalkulací pravděpodobnosti a rozsahu možné finanční ztráty, politika z hlediska možné ztráty moci apod. Co je ale pro konkrétní subsystém riziko plynoucí z jeho vlastních rozhodovacích procesů, je pro

ostatní subsystémy ohrožení přicházející zvenčí. Toto ohrožení je navíc většinou komunikováno způsobem, který ostatním subsystémům není vlastní, tedy kódem jiného subsystému, což vysvětluje, proč například volný trh dlouho téměř nevnímal ohrožení přírodních zdrojů. Nebylo totiž vyčísleno ve finanční hodnotě.

Luhmannova teorie systémů může výrazně přispět k chápání mediace a komunikace ohrožení a rizik v celku společnosti a je užitečným explanačním rámcem pro identifikaci rizik a ohrožení v jednotlivých funkcionálně odlišných částech společnosti, (na rozdíl od kulturní teorie, která se soustředí na rozdíly mezi kulturně a hodnotově odlišnými částmi společnosti). Na druhé straně však jeho přístup zatím nenašel zejména pro svou vysokou obecnost a abstraktnost širší uplatnění v empirickém zkoumání rizika, z čehož plyne náročnost přenosu teorie do výzkumné praxe.

Ponecháme-li stranou koncepci edgework, o které pojednává závěrečná část této publikace, patří mezi stěžejní sociálně-vědní příspěvky ke studiu rizika i přístup governmentality, který vychází z foucaultovské tradice a jehož ústředním zájmem je studium rizika jako nástroje sociální kontroly a exekuce moci v moderních společnostech. V kontrastu se systémovou teorií Niklase Luhmanna se v případě governmentality jedná především o aplikovaný přístup, který nemá ambice předložit obecný teoretický rámec. Koncept governmentality studuje například způsoby, jakými jsou kategorie „riziko“, „ohrožené osoby“, „osoby ohrožující“ či „rizikové“, „obecné ohrožení“ a jiné používány k reprodukci mocenských vztahů a jak se stávají součástí mechanismů sociální kontroly. Lupton (2012) například studuje principy governmentality na mateřství. Jelikož má nenarozené dítě obecně sdílenou a uznávanou hodnotu pro společnost, stává se jeho zdraví (a přeneseně i zdraví matky) obecným zájmem, což částečně legitimizuje zvýšenou kontrolu a řízení matčina života. Vyšší legitimitu nicméně tato kontrola získává právě použitím diskurzu rizika a ohrožení dítěte, kdy jsou matky neustále varovány před možnými nebezpečími a nabádány k určitým způsobům chování, které mají těmto nebezpečím předcházet, přičemž se využívá přirozené matčiny obavy o zdraví jejího nenarozeného dítěte. Anekdotickým příkladem, jak se tělo matky stává předmětem zvýšené sociální kontroly a veřejného zájmu, je například skutečnost, že je mnohdy společensky přijatelné dotýkat se matčina těhotenského břicha, přestože mimo těhotenství je takový typ dotyku společensky jen těžko přípustný.

Optikou governmentality je riziko způsobem, jakým jsou problémy nahlíženy a řešeny (O'Malley 2008). Z téže perspektivy může být riziko

zcela účelově vytvářeno a nemusí existovat. Přesněji řečeno je považováno za zcela sociálně konstruované: „Nic samo o sobě není rizikem; neexistuje žádné riziko. Na druhou stranu může být rizikem vše; vše záleží na tom, jak analyzujeme nebezpečí, jak posoudíme událost“ (Ewald 1991, 199). To vede k jisté kontroverzi zejména mezi přírodními vědci a ke zpochybňování samotného přístupu a validity jeho závěrů. Z hlediska zde vedené diskuse je nicméně klíčovým tvrzení, že jakkoliv může být riziko považováno za objektivní, a tedy neutrální, nepolitické a nehodnotící, ve skutečnosti je vždy spojeno s určitou morálkou (Zinn 2008). Jako takové s sebou velmi často nese implicitní normy chování, tedy způsoby chování, které jsou pokládány za žádoucí a legitimní reakce na situace ohrožení (Parusniková 2000). Od nastávajících matek se tak očekává celá řada vhodných způsobů chování a jistá míra poslušnosti ve vztahu k medicínské autoritě. V případě odporu či odchylky od poměrně striktních pravidel může být žena vystavena negativním sankcím, například odsouzení v podobě označení „špatná“, „nezodpovědná matka“ apod. Riziko tak s sebou velmi často přináší nejen hodnocení, ale i předepsané způsoby chování, které legitimizuje.

Sociální konstrukce reality rizika

Zjednodušené chápání procesu sociální konstrukce často dochází k závěru, že je-li riziko sociálním konstruktem, není skutečné. O existenci ohrožení však sociální konstruktivismus neříká nutně nic. Předmětem jeho zájmu je proces, v němž je ohrožení objektivováno jako reálné, což se následně promítá do lidského jednání a interakcí. Ohrožení může být z hlediska ontologie skutečné, ale tento reálný základ zároveň mít nemusí; reakce na něj však může být totožná. Zásadní je, že se v procesu sociální konstrukce stává vnímanou realitou, jež je pro členy společnosti vzhledem k jejich chování závazná a směřodatná. Předmětem sociologického zkoumání jsou proto především sociální procesy, které ohrožení a riziko ve společnosti přetváří či dokonce vytváří, nikoliv ontologická povaha ohrožení. Teorie sociální konstrukce reality přenechává otázku ontologie reality filozofům a vychází ze skutečnosti, že jedinci určitou skutečnost považují za objektivní a přizpůsobují jí své chování, což je z hlediska studia společenských procesů dostačující východisko (Berger a Luckmann 2001).

Tím nelze říci, že je nepodstatné, zda ohrožení, které je předmětem kalkulace, objektivně existuje nezávisle na této kalkulaci a našem věděni

o něm, nebo zda je miskalkulací, mýtem či fabulací. Pro lidské chování je nicméně vnímaná realita rizika určující. Vzhledem k tomu, že riziko je kalkulovanou pravděpodobností a nastane v určité situaci, nemůžeme o skutečnosti takové situace hovořit, dokud nenastane. Neidentifikovaná a neznámá možnost nějaké katastrofy z povahy věci nemůže nikoho vyděsit. Teprve ve chvíli, kdy se katastrofa odehraje, stává se z hlediska jednání lidí skutečností. Pakliže je možnost této katastrofy identifikována a její pravděpodobnost případně i kalkulována, stává se tato *možnost* sama o sobě skutečným objektem, na který mohou lidé reagovat (panikou, prevencí, ochrannými opatřeními apod.). I v případě, že by možnost katastrofy neodpovídala realitě, reakce na ní bude podobná a reálná, pakliže ji lidé budou za reálnou považovat (Thomas a Thomas 1938). V procesu sociální konstrukce rizika se proto nezaměřujeme primárně na objektivní realitu ohrožení, ale na jeho vnímanou realitu, která je určující pro jednání lidí ve společnosti.

Relativní nedůležitost objektivní skutečnosti ohrožení při jeho sociologické analýze mohla oproti analýze přírodovědné nicméně částečně přispět k oslabování pozice sociologie ve vědeckém zkoumání rizika. Ontologická námitka proti sociálnímu konstruktivismu však částečně pramení z jeho omezeného výkladu, který však není typický jen pro přírodní vědy, ale i pro mnohé vědce sociální. Velmi často je riziko považováno za sociálně konstruované, není však pojednáno, co vlastně sociální konstrukce rizika znamená a jak k ní dochází. Sociální konstrukce rizika se tak dá připodobnit ke svícnu, pod nímž je největší tma. Všechny výše zmíněné přístupy přitom však tento proces částečně (tj. každý z jisté části) zachycují a vysvětlují a dohromady přispívají k pochopení rizika jako systému vědění, který je provázán s institucionalizovanými strategiemi zvládnání nejistoty.

Proces sociální konstrukce reality není lineární. Probíhá neustále, a přestože autoři původní koncepce sociální konstrukce reality rozlišují tři jeho základní úrovně, nelze říci, že by tyto úrovně probíhaly ve společnosti či v jedinci po sobě. Ve své podstatě probíhají neustále a zároveň ve všech sociálních interakcích a v každém jednání. Berger s Luckmannem (2001) na jednom místě své knihy shrnují celý proces do tří jednoduchých vět: „Společnost je výtvozem člověka. Společnost je objektivní realitou. Člověk je výtvozem společnosti“ (tamtéž, 64). Zachycují tři aspekty sociální konstrukce reality. Nejprve *externalizaci*, během níž dochází skrze chování jedince a jeho zapojení se do interakcí a komunikací k „zvnějšnění“ významů, norem a očekávání, která jsou součástí jeho myšlení a vědění. Jinými slovy, lidé tím vytvářejí společnost jako